

Яким був вплив політики русифікації на суспільно-політичну ситуацію в Україні в другій половині 1950–1980-ті рр.?

Ревізія сталінської політики, розпочата під час роботи XX з'їзду КПРС, на думку значної частини творчої інтелігенції України мала торкнутися в першу чергу порушень в гуманітарній сфері. Під час обговорення на партійних зборах доповіді М. Хрущова про культ особи письменники, викладачі вищої школи поряд з критикою різних негативних явищ сталінщини звертали увагу на перегини в національно-культурному будівництві в Українській РСР. Особливо непокоїло національно-свідомі кола штучне витіснення української мови з державних органів, культурно-освітніх установ, засобів масової інформації, дискримінація української культури. Наприкінці 1950 – початку 1960-х рр. на тлі процесу десталінізації радянського суспільства органами держбезпеки в УРСР було помічено зростання невдоволення окремих представників інтелігенції та студентства у зв'язку з посиленням політики русифікації. Пік протестних настроїв припав на час обговорення та прийняття в 1959 р. «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», який передбачав право добровільності вибору мови навчання батьками для своїх дітей у середніх школах. Проти прихованого в Законі механізму русифікації виступили письменники М. Рильський та М. Бажан. Особливе занепокоєння радянських спецслужб викликала громадянська позиція голови правління спілки письменників України Олесь Гончар. Використовуючи повноваження депутата Верховної Ради УРСР, Олесь Гончар та його колега по письменницькому цеху Андрій Малишко звернулися до голови Верховної Ради УРСР О. Корнійчука з пропозиціями, які мали створити юридичні перепони для русифікації.

Протести вітчизняної інтелігенції посягли сумніви у керівництва ЦК Компартії України. Це засвідчив дуже обережний лист першого секретаря ЦК КПУ Миколи Підгорного, переданий у приймальню секретаря ЦК КПРС Михайла Суслова. У повідомленні висловлювалося припущення, що такий «Закон» завдасть відчутної шкоди вивченню національних мов, викличе нарікання як у республіці, так і за кордоном. Думки про обов'язкове й рівноправне вивчення української мови в усіх школах УРСР не знайшли своєї підтримки на союзному рівні. Всупереч громадській, право добровільності вибору мов було закріплено Верховною Радою в квітні 1959 р. у статті дев'ятій «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. Рішення вищого законодавчого органу УРСР ослабило позицію національної мови у республіці, відкрило шляхи для русифікаторських тенденцій в освітянській сфері й одночасно посилює громадський рух на захист історичних та духовних цінностей українського народу. Про зростання радикальних настроїв у суспільстві у зв'язку з набуттям чинності русифікаторського закону свідчать аналітичні довідки КДБ при УРСР того періоду. Упродовж 1961–1964 рр. органами КДБ при РМ УРСР були викриті та

профілактівані групи з числа молоді й інтелігенції Києва, Дніпропетровська, Львова, Івано-Франківська, основою виникнення яких були сумніви у правильності національної політики КППС в Україні, а у практичній діяльності – утвердження серед оточення думки про необхідність протидіяти здійснюваній русифікації України. У статуті викритої в Дніпропетровську у 1963 р. нелегальної молодіжної групи, куди входили студенти місцевого державного університету, медичного і гірничого інститутів звучав заклик «чинити опір русифікованому бюрократизму на місцях».

Доля української мови, дискусія щодо нового етапу розвитку національних відносин в СРСР, який характеризуватиметься «зближення націй і досягненням їх повної єдності» (озвучений на XXII з'їзді КППС) стали головними темами самвидаву початку 1960-х рр. В цей час набули поширення рукописні, машинописні та виготовлені фотоспособом матеріали з уривками творів Леніна, інших діячів комуністичної партії, резолюцій з'їздів КППС та КПУ, які стосувались комплексу заходів радянської влади, пов'язаних із здійсненням мовної політики в Україні. Серед киян набула поширення листівка під назвою «Товариші батьки школярів», у якій наводилися приклади дискримінації рідної мови в навчальних закладах столиці. У середині 1960-х рр. у різних куточках України шляхом самвидаву активно поширювалася праця літературного критика Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій автор, спираючись на роботи К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, документи Комуністичної партії 1920–1930-х рр., відкриті статистичні матеріали, свідчення періодичної преси, намагався довести, що причини всіх негараздів, які переживає Україна – у великодержавницько-шовіністичній ревізії ленінської національної політики.

Якщо розповсюдження листівок із «націоналістичними гаслами», поширення відповідних позацензурних праць партійні органи та Комітет державної безпеки всіляко намагалися приховати, то деякі студентські заворушень ставали відомими далеко за межами УРСР. Так сталося із засіданням гуртка української літератури філологічного факультету, на яке 13 квітня 1965 р. зібралось близько 400 осіб. Як відзначав у своїй доповідній записці відділ науки та культури ЦК КПУ «...на зборах наклепницьки ставилось під сумнів правильність національної політики».

Наростання опору денаціоналізації з боку інтелігенції й студентства спонукали партійну верхівку в 1965 р. зробити кілька важливих кроків у напрямку поширення української мови у вищій школі. Зокрема, виступаючи на нараді ректорів і секретарів партійних організацій вищих навчальних закладів у липні 1965 р., секретар ЦК КПУ Андрій Скаба дав указівку про перехід викладання у вузах республіки національною мовою в тримісячний термін. Аналогічні рішення ухвалили деякі органи державного управління. У свою чергу міністерство вищої освіти й середньої спеціальної УРСР розробило заходи згідно з якими передбачалося запровадити у вузах, на курсах та в академічних групах вивчення української мови за факультативною формою.

Проте накреслені плани на практиці реалізовані не були. З метою «зниження температури» серед різних прошарків населення республіки, придушення в зародку руху інтелігенції та студентства за «відновлення прав української мови» влада вдалась до випробуваних методів – репресій. Клапаном для осла-

блення зростаючої соціальної напруги служили також арешти серпня-вересня 1965 р., в ході яких за ґратами опинилось 24 активних учасники опозиційного руху з різних куточків України. Однак застосований інструментарій компартійною верхівкою лише посилив процес політизації руху на захист української мови у другій половині 1960–1980-х рр.

Про актуальність проблеми вжитку української мови в другій половині 1960-х рр. свідчили різного роду заяви, листи, що надходили до вищого політичного керівництва республіки, уряду, органів державного управління, засобів масової інформації від вчителів, викладачів і інженерно-технічних працівників, робітників. 20 травня 1968 р. до партійних органів звернулися нащадки видатних діячів української культури – лікар Поліна Довженко, літературознавець Зоя Коцюбинська-Юхименко, артистка Леся Кропивницька, вчителька Віра Нечуй-Левицька, музикознавець Остап Лисенко, кандидат технічних наук Назар Тобілевич, кандидат філологічних наук Тарас Франко, які вбачали у розширенні сфери вжитку української мови реальний шлях до національно-культурного відродження України.

Рух за поширення української мови в УРСР знайшов підтримку серед діаспори. Про дискримінацію української мови в УРСР неодноразово висловлювався редактор газети «Життя і слово», член виконкому Товариства об'єднаних українців Канади Петро Кравчук.

Прикметно, що інформацію про існуючий стан речей у суспільно-політичному та культурному житті УРСР українська діаспора збирала не тільки на сторінках радянської преси та в ході зустрічей з високопосадовцями республіки. Посланці різних українських зарубіжних організацій прагнули встановити контакти з опозиційними колами, налагодити відповідні канали для переправлення позацензурних праць за кордон. Одним з перших спробував переправити позацензурні праці, українських авторів слухач Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, канадський громадянин Іван Коляска. Улітку 1965 року за допомогою своїх співвітчизників С. Мацієвича і Д. Голоско він намагався вивезти заховані в тайниках документи й праці, які найбільш яскраво характеризували процес русифікації України.

Здійснення державної політики, спрямованої на розширення сфери вжитку, утвердження і подальший розвиток російської мови в національних республіках СРСР, викликала занепокоєння навіть з боку Товариства об'єднаних українських канадців та Комуністичної партії Канади, зорієнтованих на тісну співпрацю з СРСР. Завдяки наполяганням ТОУК у січні 1967 р. пленумом ЦК Компартії Канади було прийнято рішення направити делегацію в УРСР для з'ясування питань, пов'язаних із реалізацією національної політики СРСР.

Очолована першим секретарем ЦК Компартії Канади Тімом Баком делегація, перебувала у СРСР у березні–квітні 1967 р. Після повернення в Канаду члени делегації КПУ підготували звіт, в якому наводились численні порушення національних прав корінного населення, непоодинокі випадки переслідування інакодумців.

Завдання протидії політиці русифікації України ставили за мету й інші політичні та громадські організації української діаспори Канади. 6 червня 1965 р. Канадським науковим товариством імені Т. Шевченка у м. Торонто була організована міжнародна конференція «В обороні української культури і народу»,

учасники якої підписали та розповсюдили серед країн Заходу протестні заяви з приводу геноциду української мови й культури в Українській РСР. Результатом цілеспрямованих зусиль науковців та діячів культури США і Канади, які брали участь у конференції, стало створення в 1965 р. Асоціації діячів української культури (АДУК). Упродовж другої половини 1960–1980-х рр. АДУК робила все належне для розвитку й популяризації української культури в країнах проживання української діаспори, публікації праць, присвячених аналізу національної політики в УРСР.

Мовна політика в Українській РСР, переслідування інакодумців в СРСР завжди перебувала у центрі уваги Комітету українців Канади (КУК). Напередодні та в дні проведення Конференції ООН по правах людини в Тегерані (22 квітня – 12 травня 1968 р.) КУК провів широкомасштабну кампанію, метою якої було оприлюднення матеріалів, які свідчать про порушення Декларації прав людини Українською РСР та розповсюдження серед делегатів представницького форуму книг «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола та «Освіта в Радянській Україні» Івана Коляски.

КУК, разом з іншими українськими організаціями Канади, брав активну участь в організації у містах Вінніпегу, Едмонтоні, Торонто «Днів Української Народної Республіки», «Днів солідарності з українським народом та захисту переслідуваних діячів культури на Україні», «українських тижнів», на яких неодноразово обговорювалась мовна ситуація в УРСР. Кампанію протестів проти русифікації України в Канаді підтримувало й товариство українських письменників «Слово», очолюване Ю. Стефаником. У червні 1973 р. у м. Торонто ця авторитетна організація провела свій з'їзд, присвячений питанням дискримінації української мови в УРСР.

Не стояв осторонь від національно-культурних проблем в УРСР і Світовий конгрес вільних українців (СКВУ) – найвища координаційна громадська надбудова української діаспори у світі. 17–19 листопада 1967 р. у Нью-Йорку відбувся перший конгрес СКВУ, який зібрав понад тисячу делегатів з Австралії, Аргентини, Бельгії, Канади, Люксембургу, Італії, Нідерландів, Німеччини, США, Франції, Чилі, Швейцарії. Основну діяльність делегати Конгресу вирішили спрямувати на об'єднання зусиль українців діаспори для допомоги українському народу у боротьбі за незалежність, збереження етнічної та духовної самобутності еміграції. Виходячи з програмних засад, учасники та гості I Конгресу схвально зустріли заяву викладачів американських коледжів, університетів і наукових працівників українського походження «Про сучасну ситуацію на Україні», в якій від генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва вимагалось надати українській мові статусу державної мови в УРСР.

Таким чином, українська діаспора в другій половині 1960-х рр. активно і послідовно виступала проти політики русифікації в Україні, використовуючи при цьому різноманітні форми і методи боротьби: інформаційні акції у культурній сфері, петиційні кампанії, протестні мітинги тощо. Ініціативи української діаспори викликали протидію органів влади УРСР на міжнародній арені, проте у внутрішній політиці змушувало ЦК КПУ інколи вдаватись до усунення деяких перегинів у культурній сфері.

Олег БАЖАН